

*Мукан А. С.,
провідний фахівець
Інституту філології*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОТИВУ ДВІЙНИЦТВА В МАЛІЙ ПРОЗІ В. ДОМОНТОВИЧА, Ю. КОСАЧА, І. КОСТЕЦЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ ВИБРАНИХ ТВОРІВ)

Анотація. У статті розглянуто особливості реалізації мотиву двійництва в експериментальній прозі Мистецького українського руху на прикладі відомих оповідань і новел В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького. Мотив двійництва широко застосовували античні драматурги, письменники доби Середньовіччя та Відродження. Розширення смислотворчих і сюжетотворчих функцій цього художньо-літературного явища спостерігається в романтичних і реалістичних творах. Однак поглиблення значення феномена двійництва з метою психологізації та інтелектуалізації творів відбувається саме з початком ХХ століття. Одними з головних ідей літератури воєнного та повоєнного часу стають розщеплення людської душі й абсурдність світу. Для розкриття цих і пов'язаних із ними екзистенційних проблем письменники-модерністи вдаються до мотиву двійництва, який корелює з філософськими поняттями самоті й інакшості, маски й тіні. Ці поняття стають засадничими у творчості представників українського модерністського зарубіжжя – В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького. У статті аналізуються різні підходи до класифікації видів двійництва. За основу береться теорія С. Кржижановського про два типи двійництва: індивід роздвоєний та індивід подвоєний. У першому разі йдеться про розщеплення свідомості героя на декілька ідентичностей, серед яких є первинна (істинна) й набута, між якими зазвичай точиться боротьба. У результаті цього протистояння герой або гине, бо не здатний повернутися до своїх світоглядних витоків (герої В. Домонтовича та Ю. Косача), або переживає катарсис і відроджується в нових іпостасях (герої І. Костецького). У другому разі мова йде про Іншого/маску/тіню героя, які матеріалізуються в другорядних персонажах. Зазвичай Інший (двійник) вводиться в текст з метою активізації процесу самопошуку героя, віднайдення своєї самоті. Саме таку функцію він виконує у творах І. Костецького. У малій прозі В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького зустрічаються обидва види двійників героїв. На основі аналізу особливостей реалізації різних типів двійництва в обраних оповіданнях і новелах письменників зроблено висновок про світоглядні типи героїв-протагоністів у їхній творчості. Таким чином, у творах В. Домонтовича та Ю. Косача переважають герої, які намагаються пристосуватися до вимог соціуму і в результаті гинуть, не витримуючи боротьби між самістю й нав'язаною ідентичністю. Натомість у творчості І. Костецького переважають герої-творці, які не піддаються впливу середовища і весь час знаходяться в пошуках своєї істинної ідентичності.

Ключові слова: двійництво, модернізм, індивід роздвоєний, індивід подвоєний, Інший.

Постановка проблеми. Проблема двійництва здавна існувала в літературі всіх часів і народів. Спочатку вона корелювалася лише з протистоянням героїв-антагоністів, які мали яскраво протилежні соціальні ролі, ціннісні функції й чітко розмежовувалися на «хороших» і «поганих». Зокрема, йдеться про греко-римські драми і комедії, твори доби Середньовіччя та Відродження. Згодом дискурс двійництва поглибився і вже в часи романтизму, а далі – реалізму, став уводитися в художні тексти для відзеркалення душевних конфліктів головних героїв. Двійники допомагали цілісно й різнобічно показати особливості внутрішніх переживань протагоністів, психологізуючи та інтелектуалізуючи твір загалом. Однак саме на початку ХХ ст. письменники-модерністи використали всі можливості феномена двійництва для реалізації головної ідеї літератури воєнного та повоєнного часу – розщепленості людської душі й абсурдності світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через таку частоту звернення до проблеми двійництва в літературі із прадавніх часів вона не могла обійти наукових зацікавлень багатьох літературознавців. Серед відомих дослідників феномена двійництва в літературі – М. Бахтін, Е. Мелетинський, М. Римарь, С. Агранович, Ц. Тодоров, Є. Шестакова, Ф. Жак та ін. В українському гуманітарному просторі до проблеми двійництва, зокрема в літературі початку ХХ століття, зверталися В. Агеєва, М. Гірняк, І. Юрова, О. Зварич, І. Бурлакова та ін. Попри значний інтерес до двійництва загалом і у творчості письменників-модерністів зокрема, багато аспектів цього явища залишаються недослідженими. Відтак актуальною є мета даної статті – проаналізувати особливості реалізації мотиву двійництва у творчості письменників українського зарубіжжя першої половини ХХ століття – В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького. Їхня художньо-літературна спадщина є показовою у плані презентації експериментальної модерністської прози Мистецького українського руху (1945–1948). Це угруповання української творчої інтелігенції за короткий період свого існування створило потужний корпус модерної української літератури, яка не лише вписувалася своєю тематикою, проблематикою і художніми прийомами у світовий літературно-мистецький дискурс, але часом була попереду нього, зберігаючи при цьому свою самобутність і тяглість традицій.

Виклад основного матеріалу. Амбівалентність між- та післявоєнного світу, втрата соціальної, національної та особистісної ідентичностей сприяли поглибленню розщепленості свідомості людини в середині ХХ століття, «розриву між зовнішнім і внутрішнім існуванням особи» [2, с. 200], а в філософії та літературі – зумовили появу образів двійника, маски й тіні.

Явище двійництва також пов'язане з феноменом існування Іншого, який у філософській літературі реалізується у двох парадигмах: Інший як частина особи суб'єкта (Воно) та культурний, світоглядний Інший – окремий суб'єкт. Тому й ведучи мову про мотив двійництва, варто розрізняти – двійник породжується свідомістю героя й тоді йдеться про протистояння «Я» героя і його маски (Іншого), чи двійником героя виступає якийсь персонаж (Інший), що має подібність (фізіологічну чи психологічну) із героєм. Дослідники феномена двійництва в літературі виділяють різні групи двійників, в основі яких, однак, лежить вищенаведений принцип. Так, А. Рубан, зводячи різні класифікації двійництва в одну, виділяє три типи: двійники-антагоністи, карнавальні пари, близнюки. Однак універсальнішим видається розмежування типів двійництва за С. Кржижановським: індивід роздвоєний та індивід подвоєний [7]. У першому разі йдеться про розщеплення свідомості героя, яке не виходить за межі суб'єкта. У другому разі – іншість/маска/тінь героя матеріалізується в окремому персонажі. У прозових творах В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького зустрічаємо обидва види двійників героїв.

Поява двійників двох типів («внутрішні» двійники роздвоєної особистості та фізично втілені двійники-антагоністи) зумовлена душевним протистоянням самості героя та нав'язаної зовні ідентичності, а також побудовою сюжету на основі контрасту різних ідеологій, простежується в оповіданні В. Домонтовича «Приборканий гайдамака». У Саві Чалому живуть дві людини: один – «рустикальний хлоп, який повставав проти панів-ляхів» (його ідеологічним двійником є Гнат Голий), другий – «геометр-полетика, який діяв за механічним розрахунком машини» [3, с. 285] (двійником цієї личини/маски героя є Пилип Орлик). До речі, Іншим Сава почав ставати саме пізнаючи ненависну йому науку Пилипа Орлика, бо, як відомо, «освіта, здобуття будь-якого типу знань є входженням в апіорну інакшість. Це набуття нового досвіду через відмову від досвіду минулого, який суб'єкт починає бачити як «інший» [11, с. 20]. Саме тому після опанування нових знань повернення до колишнього Сави вже не могло відбутися.

Прірва між іпостасями народного ватажка й полковника-полетики весь час поглиблювалася, безжально розриваючи внутрішній стрижень Савиної особистості. Герой «страждав, ніколи не знав, чи то один Савко всередині його, чи то другий щось каже, чи зробити» [3, с. 287], «не був він певен себе» [3, с. 292], «двоїлося почуття», «двоївся і він сам», «світ роздвоювався на дві частини» [3, с. 292].

Вирішальним випробуванням на міцність Савиної особистості мала стати його зустріч із гайдамацьким ватажком Гнатом Голим, вдача якого достоту суголосила колишньому «рустикальному» Саві. Тепер полковник-полетика мав «завербувати» Гната, як колись його самого – Пилип Орлик. Зустріч таки відбулася, однак не в реальності, а в уяві Сави Чалого. На арені Савиної свідомості зустрілися двоє запеклих ворогів – народний ватажок і полковник коронної служби. Нервова напруга, доведена до піку, породила галюцинації, й герою довелося «фізично» зіштовхнутися зі своїм двійником. Проте запланована розмова склалася по-іншому: не полковник завербував ватажка, а ватажок «викрив» зрадництво полковника, який «колись пішов із людьми проти панів-ляхів, а тепер [...] із панами йде проти людей» [3, с. 294]. Ці слова, яких Сава найбільше боявся і весь час гнав від себе, пролунали як смер-

тельне обвинувачення, на основі якого він не так давно звелів порубати свого побратима Онисима (ще одного ситуативного двійника героя). Тепер зрадником став Сава. Ця остання асоціація себе зі запродавцем Онисимом стала фатальною для героя. Вирок Сава Чалий виконав над собою самотужки, «вистрілюючи» у свою совість, свою личину «зрадника».

Сава Чалий не зміг вчасно зробити вибір на користь свого автентичного «Я» і відмовитися від маски Іншого. Остання надто сильно укорінилася у Савиному естві, підмінивши його екзистенційне «Я» ілюзорним Іншим: «Ролі та маски закрили автентичне, загнали його углиб свідомості, щоб потім герой чув його голос із глибоких надр власного «Я» як голос двійника, що набув іпостасі позасвідомого фрейдівського «Воно»» [5, с. 98]. Конфлікт усередині героя вже не міг бути вирішений зусиллями сили волі, адже зрада Сави стала точкою неповернення до колишнього життя.

Суперечність людської натури, в якій співіснують неподдані риси, проілюстрована в новелі Ю. Косача «Ноктюрн b-moll». Так, у німецькому офіцері Гельмуті реалізується перший тип двійництва – індивід роздвоєний. Герой «постає перед читачем, з одного боку, витонченим естетом, скрипалем із тонкими музичними пальцями, з принадою мужністю, причетністю до високої культури [...], а з іншого, органічним садистом, якому приносять насолоду людські страждання» [8, с. 14]. Цікаво, що сам Гельмут не лише визнає амбівалентність своєї німецької натури, але й пояснює героїні Ромі коріння такої роздвоєності: «Бог нам дав пророка Ніцше, але він говорив до маленьких людей, до надто людських людей, і ми все взяли на віру, застаючись у душі Вертерами» [10, с. 183]. З одного боку, Гельмут констатував – «ми хлопська нація [...] і тому ми не страшні», а з іншого боку, усвідомлення своєї вади підсилювало маніакальне бажання «могти наказувати». Як бачимо, автор новели дуже яскраво розкрив сутність нацистської ідеології, яка будувалася на повному підкоренні волі солдатів фюреру й шовіністичній ідеї вищості над іншими націями. У мислячих солдатів рейху така доктрина породжувала психологічну роздвоєність між «сентиментальною емоційністю Вертера» [8, с. 14] та бажанням бути ніщеніанською надлюдиною. Наприклад, німецький солдат Фріц, герой твору І. Костецького «Тобі належить цілий світ», переміг свою роздвоєність, відмовившись від егоцентричної ідеології на користь християнської проповіді любові до ближнього. Так само вчинив герой новели Ю. Косача «Остання атака» Отто фон Гагенав (хоча він і не був німецької національності). Однак феномен роздвоєності героя твору «Ноктюрн b-moll» Гельмута полягає в тому, що вона не викликає гострого конфлікту в його душі, результатом якого мали б стати пошуки істинної ідентичності. У цьому разі йдеться про «ще одну модифікацію феномена двійництва» – «ідею естетичного «двосвіття» («дзеркала» і «задзеркала»)), яка «полягає в змалюванні паралельного існування одного героя в абсолютно різних реальностях» [5, с. 100]. Один із цих вимірів – світське життя Гельмута, в якому він талановитий скрипаль, інтелектуал і галантний кавалер Роми. Інший – пивна, де він зі своїми побратимами-катами веде аморальний спосіб життя. Вторинна маска вже настільки укорінилася в ество героя, що годі зрозуміти, яка ж його ідентичність є первинною, а яка – вторинною. Таке трактування мотиву двійництва суголосне постмодерній візії світу.

Ілюстрацію зовнішнього двійництва героя, індивіда подвоєного, знаходимо в новелі І. Костецького «Ціна людської назви». Головний герой цієї новели має двійника – людину з таким самим ім'ям і прізвиськом. С. Павличко співвідносить мотив двійництва у цьому творі з конфліктом «двох поколінь митців (художників), двох манер – академічної й модерної» [9, с. 344], кожен з яких представляє відповідно – Павло Карпига та Павло Палій. Однак перспективнішою для поглиблення видається думка із цього приводу Ю. Коваліва: «Ідеться про неподолану амбівалентність людського ества, що позбавляє свідомість сподіваної певності й визначеності, про розірвані зв'язки між означуваним та означником, які позбавляють мислення традиційної референтності» [4, с. 95]. На думку літературознавця, маємо справу із двома паралельними вимірами існування – світом «гаразд неусвідомлених реалій» та «довколишнім примарним світом, фіксованим у логічних, сенсуально сприйнятих формах, які наразі виявляються порожніми знаками, як той же псевдонім» [4, с. 95].

Автор твору порушує сутнісне питання: чи є запис у паспорті справжньою (істинною) ідентифікацією людини, чи є він тим неповторним «Я», що забезпечує людині її винятковість у всіх сферах життя? Відповідь на нього знаходимо, зокрема, в тексті: «Людина робить своє ім'я, а не навпаки, як дехто думає» [6, с. 87]. Індивід, на глибоке переконання Костецького-митця, має у своїх руках величезну життєтворчу силу для вибудовування себе, своєї долі. Її істинне ім'я отожднюється з її індивідуальною (а не соціальною) ідентифікацією, одне без іншого для письменника неможливе. Саме тому головний герой новели І. Костецького, «створивши» один раз феномен Павла Палія, може відмовитися від свого псевдоніма й заново «народитися» в іншій своїй ідентичності – Павла Карпиги (що навряд чи зміг би зробити «паспортний» Павло Палій, адже «право народжувати нові імена в культурі є лише в змістовній людині» [1, с. 56]).

Звернімося до думки про «парадоксальну «мудрість абсурдності», що виявляється в ситуації формального (засвідченого у реальності) двійництва героїв, які у сфері позалогічних і позараціональних соціальних координат є абсолютно різними індивідуальностями. Метою застосування такого модерністського прийому (абсурдної ситуації двійництва) є прагнення «відмовитися від здемаскованої логіки раціональних упереджень, аби проникнути глибше в сутність свідомості й буття – за межі усталених понять, мовних основ логічної думки, дозволених уявлень про природу реальності – в метафізичний у своїй основі вимір «абсурду» [6, с. 9]. На думку О. Колотової, «в таких випадках двійники як «відображення» героїв несуть на собі ознаки «задзеркалля» як викривленого, неправильного світу, часопростору з перевернутими опозиціями» [5, с. 97]. У такому знеціненому, формалізованому світі, де зовнішня оболонка слова важливіша за його сутнісний зміст, живе паспортний Павло Палій. Він репрезентує філософію абсурдності своєї доби. З іншого боку, двійник-антагоніст виконує і позитивну функцію в житті головного героя – допомагає останньому повернутися до своєї самості. Можна навіть припустити, що двійник у житті Павла Палія-професора з'являється через свідоме прагнення художника академічного стилю подолати внутрішню роздвоєність між Павлом Карпигією-представником козацького роду з Лубен і «штучно» створеним Павлом Палієм (псевдонім Павла Карпиги), ім'ям якого підписані картини

митця. Тоді слушно видається думка О. Колотової, що метою головного героя є «віднайти двійника, а потім знищити його, щоб здолати внутрішнє роздвоєння та здобути шанс розпочати життя із чистого аркуша» [5, с. 97].

Зазначимо, що існує й інший погляд на реалізацію мотиву двійництва у творчості І. Костецького. Такий, зокрема, представлений у статті І. Юрової «Особливості інтерпретації І. Костецьким теми двійництва». Дослідниця стверджує, що в прозі, на відміну від драми, письменник «зберігає протистояння двох персонажів, проте змінює антагонізм суб'єкта і його тіні або відображення в дзеркалі на протистояння героя та антигероя» [12, с. 270]. Йдеться про те, що герой та його антагоніст мають багато спільних рис і єдину відмінну – перший, потрапивши в екзистенційну ситуацію, «переживає катарсис», другий – ні. Таких героїв-двійників літературознавець знаходить у багатьох творах І. Костецького. Однак, на нашу думку, таке звуження мотиву двійництва у прозових творах письменника позбавляє це явище філософсько-психологічної глибини.

Висновки. Отже, мотив двійництва характерний для творчості письменників-модерністів В. Домонтовича, Ю. Косача, І. Костецького. Він проявляється на двох рівнях: психологічному (індивід роздвоєний) та зовнішньому (індивід подвоєний). У першому разі йдеться про розщеплення свідомості героя на декілька ідентичностей – істинну й набуту, між якими зазвичай точиться боротьба. У результаті цього протистояння герой або гине, що характерно для творів В. Домонтовича та Ю. Косача, або переживає катарсис і відроджується в нових іпостасях – такими є герої-творці І. Костецького. У ситуації з індивідом подвоєним йдеться про матеріалізованих Іншого/маску/тінь героя. Зазвичай Інший (двійник) вводиться в текст з метою активізації процесу самопошуку героя, віднайдіння його самості. Саме таку функцію він виконує у творах І. Костецького. В інших випадках персонажі-антагоністи покликані віддзеркалити особливості психологічного стану героя, презентувати інший вимір його життя. У малій прозі В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького зустрічаються обидва типи двійництва. Причина виникнення мотиву двійництва у творчості В. Домонтовича, Ю. Косача та І. Костецького однакова – це «розрив між зовнішнім і внутрішнім існуванням особи», який трапився внаслідок світових і громадянських війн у ХХ столітті.

Література:

1. Бурлакова І. «Ідея складності» Ігоря Костецького в новелістичному дискурсі письменника (на матеріалі твору «Ціна людської назви»). *Літературознавчі студії*. Київ, 2011. Вип. 31. С. 51–58.
2. Гірняк М. Таємниця роздвоєного обличчя: Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича. Львів: Літопис, 2008. 286 с.
3. Домонтович В. Проза: в 3 т. Київ: Сучасність, 1988. Т. 3. 557 с.
4. Ковалів Ю. Експериментальні одивлення Ігоря Костецького. *Наукові записки Терноп. нац. пед. універс. ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство*. Тернопіль, 2009. Вип. 27. С. 93–101
5. Колотова О.О. Феномен двійництва в мистецтві: розщеплений суб'єкт на межі світів. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. Чернівці, 2015. № 2. С. 95–101.
6. Костецький І. Тобі належить цілий світ. Вибрані твори / упоряд., ст., прим. М.Р. Стех. Київ: Критика, 2005. 528 с.
7. Кржижановський С.Д. Філософема о театре; Комедиографія Шекспира: в 5 т. Санкт-Петербург, 2001–2006. Т. 4. 848 с.

8. Лисенко-Ковальова Н.В. Мистецький український рух : модернізація літературної традиції і модернізм : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2006. 19 с.
9. Павличко С. Теорія літератури / упоряд. В. Агеєва, Б. Кравченко. Київ : Основи, 2009. 679 с.
10. Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд., ст. В. Агеєва. Київ : Факт, 2003. 352 с.
11. Суковата В.А. Філософія іншого у ХХ ст. : раса, нація, гендер : автореф. дис. ... докт. філос. наук : 09.00.04. Харків, 2009. 36 с.
12. Юрова І.Ю. Особливості інтерпретації І. Костецьким теми двійництва. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Київ, Ніжин, 2006. Вип. 11. Ч. 2. С. 269–279.

Mukan A. Realization features of the doubleness motif in the small prose by V. Domontovich, Yu. Kosach and I. Kostetsky (based on the material of the selected works)

Summary. The article deals with peculiarities of realization of the doubleness motif in experimental prose of the Ukrainian Art Movement on the example of short stories by V. Domontovich, Yu. Kosach, and I. Kostetsky. The doubleness motif was widely used by ancient playwrights, writers of the Middle Ages and the Renaissance. Expansion of meaning functions of this artistic and literary phenomenon is observed in romantic and realistic works. However, the deepening of the significance of the doubleness phenomenon for the purpose of psychologizing and intellectualizing works has been going on since the beginning of the XX century. One of the main ideas of wartime and post-war literature are the splitting of the human soul and the absurdity of the world. In order to unravel these problems modernist writers resort to

the motive of duality, which correlates with the philosophical notions of subjectivity and difference, masks and shadows. All these concepts become fundamental in the work of V. Domontovich, Yu. Kosach and I. Kostetsky. The article analyzes different approaches to the classification of species of doubleness. We base our analysis on S. Krzyzhanowski's theory of two types of doubleness: forked individual and doubled individual. In the first case, the hero's consciousness is split into several identities, including the primary (the true) and the acquired, between which the struggle usually takes place. As a result of this confrontation, the hero either dies because he is unable to return to his worldview origins (heroes of V. Domontovich and Yu. Kosach), or experiences catharsis and is reborn in new hypostases (heroes of I. Kostetsky). In the second case we are talking about the different other / mask / shadow of the hero, who materialize in other subject. Usually the different other is introduced into the text in order to activate the process of self-search of the hero, finding his own self. This is the function it performs in I. Kostetsky's works. In the small prose of V. Domontovich, Yu. Kosach and I. Kostetsky both types of doubleness are found. On the basis of the analysis of the peculiarities of realization of both types of doubleness in the short stories of the writers, the ideological types of protagonists in their work are concluded. Thus, in the works of V. Domontovich and Yu. Kosach prevail heroes, who try to adapt to the demands of society and eventually die because of the struggle between true identity and the forced role. I. Kostetsky's works are dominated by heroes-creators, who are not exposed to society and are constantly searching for their true identity.

Key words: doubleness, modernism, forked individual, doubled individual, different other.